

Darvas Ágnes–Tausz Katalin

A GYERMEKEK SZEGÉNYSÉGE

A gyermekszegénység vizsgálati módszerei

A társadalmi kirekesztődéssel foglalkozó egyre burjánzóbb és divatosabb is lett irodalom közös kiindulópontja, hogy e társadalmi folyamatot alapvetően a munkaerő-piaci helyzet és az emberi kapcsolatok határozzák meg. A társadalmi kirekesztődést elemezve a tanulmányok így elsősorban a munkaerőpiacról tartósan kiszorult, kiüresedett vagy ki sem épült emberi kapcsolatokkal rendelkező felnőttekről szólnak, s mindaz, ami a gyermekekkel történik, csak a felnőttek helyzetének folyományaként, következményeként jelenik meg.

Az empirikus szegénységvizsgálatok is rendre felnőttközpontúak, a háztartásokkal foglalkoznak, s a felnőtt kutatók által konstruált kérdésekből és általuk felépített logika alapján, a felnőtt válaszadóktól szerzett ismeretekre és véleményekre alapozva, döntően a háztartás egészének helyzete alapján következtetnek a gyermekek életviszonyaira. A gyermek ilyenkor nem más, mint fogyasztási egység, súlya az első felnőtt által megtestesített fogyasztási egység értékének fele. Ily módon nem a gyermekek egészséges pszicho-szociális fejlődésének lehetőségét taglalják, nem a gyermeki lét szempontjából, s a gyermekek által fontosnak tartott nézőpontból elemzik a háztartás-család működését, jövedelmi viszonyait, különféle javakkal való ellátottságát.

Nincs különösebb okunk e módszereket kárhóztatni, hiszen mi sem jártunk el másként: kihasználtuk, amire lehetőségünk nyílt: egy elsősorban más problémákra fókuszáló vizsgálat lehetőségeit.

Természetesen tudjuk: egy általunk elképzelt kutatás módszertani problémái szinte beláthatatlanok. Például a standard jövedelemre és fogyasztásra irányuló kérdéseken túl a szegénység gyermekek körében végzett mérésével kellene kialakítani a szükségletek, kielégítettségét jelző itemeket, a véleménykérdésekre gyermekektől kellene választ kapni, gyermekmintán lenne szükséges dolgozni – és még sorolhatnánk a nehézségeket.

A gyermekszegénységgel foglalkozó kutatások másik fontos válfaja – elsősorban az UNICEF kezdeményezéseire válaszolva – az országok teljes gyermekpopulációját jellemző, a nemzeti statisztikai hivatalok által gyűjtött adatokból dolgozik. Az ilyen adatbázisok kialakításának elsődleges szempontjait az úgynevezett harmadik világ minden lehetséges mérési módszer szerint is abszolút szegénységben élő gyermekeinek helyzete szabja meg (gyermekhalandóság, egészséges ivóvíz stb.). Az ilyen adatok elsősorban a változások nyomon követésére és a felzárkózás ütemének jelzésére alkalmasak. E kutatások fényében a fejlett világ szegénységben élő gyermekei – mert e mérőszámok szerint csekély az arányuk – „kis problémát” jelentenek.

A gazdag világ szegényei gondjainak enyhítésre irányuló politikai akaratot és cselekvést a probléma egyfajta relativizálása is gyengíti. „Mik az emberi szükségletek? Azok, amelyek nemcsak az afrikai éhezõ gyermekek, hanem az angol veszélyeztetett gyermekek arcán is szemmel láthatóak. Ám a gondolat az utóbbi években háttérbe szorult azoknak a filozófiai elméleteknek a hatására, amelyek szerint egy-egy kultúrának megvannak a maga relatív szükségletei, így nem lehet empirikusan megállapítani.” (Gough–Alcock 1990: 18)

A harmadik, az országok összehasonlíthatóságát lehetővé tevõ, elsõsorban a jövedelmekre fókuszáló vizsgálati módszer valamilyen egységes mérõeszköz használatával állapítja meg a szegénység mértékét. Például a Világbank 2000-es kiadványa szerint napi 2,15 dollár alatt a gyermekek 2,4%-a élt Magyarországon 1997-ben, napi 4,30 dollár alatt 28,8%-uk. Mindkét küszöb használata esetén rosszabb volt a magyarországi gyermekek helyzete, mint a csehországiaké, szlovénoké és horvátoké (World Bank 2000).

Az UNICEF 2001-ben megjelent kiadványa szerint 23 OECD-ország közül a relatív szegénységet vizsgálva Magyarország a középmezõnyben a 10. helyet foglalta el, a gyermekek 10,4%-a volt olyan háztartás tagja, amelyben a jövedelem nem érte el a nemzeti medián 50%-át. Ezzel olyan országokat „elõztünk” meg, mint Japán, Kanada, Nagy-Britannia, USA, Olaszország. Az abszolút szegénységet vizsgálva, ahol az USA hivatalos szegénységi küszöbét vették figyelembe, a 22. helyen álltunk (csak Lengyelországot „elõztük” meg) a 90,6%-os szegénységi rátával (UNICEF 2000).

E kutatási mûfajok egyike sem ad azonban választ arra, hogy miért éheznek és fáznak még mindig gyermekek a gazdag országokban. A gyermekszegénység természetének meg-
rajzolására sem alkalmasak, s azt sem tudhatjuk meg segítségükkel, hogy a szegénység mit jelent a sajátos gyermeki lét szempontjából.

Rowentree vizsgálatai óta evidencia, hogy a háztartásban élõ gyermekek számának emelkedésével nõ a szegénység kockázata. Szociálpolitikai eszközökkel (pénzbeli támogatásokkal és szolgáltatásokkal) és a foglalkoztatáspolitikai család- és gyermekbarát jellegének erősítésével ez a kockázat csökkenthetõ – ezen a téren jelentõs változások is történtek az elmúlt évtizedekben a fejlett országokhoz hasonlóan nálunk is. Mindezek azonban kevésbé bizonyultak hatékonyak: a gyermekszegénység néhány OECD-országban is igen kedvezõtlenül alakul, és láthatóan csak azok az országok képesek eredményeket elérni a gyermekszegénység elleni küzdelemben, amelyek a foglalkoztatás, a munkabérek és a szociálpolitikai eszközök megfelelõ és összehangolt együttesét alkalmazzák.

Magyarországon a gyermekek helyzete az elmúlt évtizedben elsõsorban azért változott kedvezõtlenül, mert a munkaerõ-piaci helyzet drasztikus változásaival (foglalkoztatottak számának csökkenése, a munkanélküliek és álláskereső, valamint a hivatalos munka világából tartósan kimaradók számának növekedése, valamint a bérek reálértékének csökkenése) párhuzamosan jelentõsen veszítettek a családtámogatások körében igénybe vehetõ ellátások is reálértékükbõl.

Adataink egy 2001-es adatfelvételen alapulnak,¹ melynek elsődleges célkitűzése a szociális ellátásokhoz való hozzájutás vizsgálata mellett az alsó jövedelmi harmadban élők helyzetének leírása volt. E szegény háztartásokat reprezentáló minta alapján a gyermekszegénység egész népességen belüli arányáról nem alkothatunk képet, e tanulmányban *a gyermekszegénység jellegével és a gyermekek helyzetét javítani hivatott pénzbeli ellátások működésével foglalkozunk*. Célunk azon gyermekek helyzetének megismerése, akik családjuk jövedelmi helyzete alapján 2001-ben az alsó három jövedelmi decilisbe tartoztak. Egyfajta pillanatképet villantunk fel, hiszen más elemzések meggyőzően bizonyítják, hogy az egy adott évben hátrányos anyagi körülmények között élő népességnek csak egy része (bár meghatározó része) tekinthető tartósan (több éven keresztül) szegénynek. Ugyanezek az elemzések azonban azt is mutatják, hogy a gyermekek esetében a legnagyobb a tartós szegénység kockázata.

A gyermekszegénység kialakulását meghatározó tényezők

A vizsgálatba bevont 1047 háztartás közül 804-ben nevelkednek 19 éven aluli eltartott gyermekek, összesen 1624-en. A szegény minta (ILO-POV) összetétele sok tekintetben különbözik az össznépeségétől. E különbségek áttekintését segíti egy, a vizsgálattal egy időben, ugyancsak az ILO megrendelésére készült országos reprezentatív mintán készült felvétel² adatainak ismertetése is (lásd *1. táblázat*).

¹ 2001-ben a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal felkérésére Ferge Zsuzsa vezetésével vizsgálatot végeztünk 1047 háztartás körében. A mintában a kérdezettek 18 és 60 év közöttiek voltak, a kutatás a társadalmi biztonsági ellátó rendszerekhez való hozzájutásra, a szegénységre és a kirekesztésre irányult. A minta csak a „szegényeket”, a népesség legszegényebb harmadát (akiknél 20 ezer Ft alatt volt az egy főre jutó jövedelem) reprezentálja. (A TÁRKI adatai alapján 2000/2001-ben az egy főre jutó jövedelem átlaga évi 470000 Ft volt). Az adatfelvételt a Szonda-Ipsos végezte, 2001 áprilisa és júliusa között. Az adatok feldolgozása során az egyéni fájlt használtuk.

² „Az emberek biztonságáról” (ILO-PSS, People's Security Survey) szóló kutatás a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal InFocus – program a társadalmi-gazdasági biztonságért – keretében folyt, Ferge Zsuzsa, Simonyi Ágnes és Dögei Ilona részvételével.

1. táblázat

A gyermekes háztartások jellemzői, százalék

	ILO-POV	ILO-PSS
A háztartások száma (N)	804	525
<i>A háztartás jellege</i>		
Gyermekes házaspár	74	74
Egyedülálló felnőtt gyermekkel	12	12
Egyéb gyermekes család	14	14
Összesen	100	100
<i>A háztartásban élők száma</i>		
Kettő	4	6
Három	21	31
Négy	36	40
Öt és több	39	23
Összesen	100	100
<i>A 18 éven aluli eltartott gyermekek száma</i>		
Egy gyermek	39	51
Két gyermek	34	37
Három vagy több gyermek	27	12
Összesen	100	100
<i>A település jellege</i>		
Budapest	7	14
Megyeszékhely	15	18
Más város	34	32
Község	44	36
Összesen	100	100
<i>A háztartásfő gazdasági aktivitása</i>		
Aktív kereső	67	87
Gyermekgondozási ellátáson lévő, nyugdíjas	14	4
Munkanélküli	16	5
Egyéb (segítő családtag, diák, egyéb eltartott)	2	4
Összesen	100	100
<i>Roma kisebbséghez tartozó háztartástag</i>		
A kérdezett szerint	22	(3)

Mint minden, az egyenlőtlenségek, illetve a szegénység kérdését érintő kutatás, e szegény-minta is egyértelműen mutatja, hogy a demográfiai ismérvek (családtípus, gyermekszám, gyermekek életkora), a háztartás felnőtt tagjainak munkaerő-piaci helyzete (aktív felnőttek, munkanélküliség), a lakóhely (falu-város), valamint a roma kisebbséghez tartozás meghatározó szerepet játszik az egyenlőtlenségek és a szegénységi kockázat alakulásában. Egy tekintetben nincs eltérés a népesség egészét és a szegényeket reprezentáló minta között: az egyszülős családok aránya mindkét mintában 12%. Az egyszülős családok fokozott

szegénységi kockázatára utaló ismereteknek ez ellentmond, de a kis elemszám miatt az adatok értelmezési lehetősége korlátozott.³

A gyermekek szemszögéből történő elemzéshez nem a háztartási mintát, hanem az ILO-POV egyéni mintát használtuk fel, amelyben 1624 19 éven aluli⁴ gyermek élt (lásd a 2. táblázatot).

2. táblázat

A gyermekek, illetve a gyermekek háztartásainak néhány jellemzője, ILO-POV

	N	%
<i>A gyermekek életkora</i>		
0–6 éves	539	33,2
7–14 éves	720	44,3
15–19 éves	365	22,5
<i>Összesen</i>	<i>1624</i>	<i>100</i>
<i>Gyermekszám</i>		
1 gyermek	317	19,5
2 gyermek	540	33,3
3 vagy több gyermek	765	47,2
<i>Összesen</i>	<i>1622</i>	<i>100,0</i>
<i>Lakóhely</i>		
Budapest	110	6,8
Megyeszékhely	222	13,7
Egyéb város	560	34,6
Község	730	45,1
<i>Összesen</i>	<i>1624</i>	<i>100,0</i>
<i>A háztartásban élő felnőttek gazdasági aktivitásának néhány jellemzője⁵</i>		
Van aktív kereső a háztartásban	1101	67,7
Van munkanélküli a háztartásban	616	38,0
Van gyermekgondozási ellátáson lévő, illetve nyugdíjas a családban	500	30,8
<i>Roma kisebbséghez tartozó családtag</i>		
Nincs roma a háztartásban	1209	74,5
Van roma tagja a háztartásnak	413	25,5
<i>Összesen</i>	<i>1622</i>	<i>100,0</i>
<i>Az egy főre jutó havi jövedelem átlaga (eFt)</i>		
Alsó jövedelmi harmad	9,97	
Középső jövedelmi harmad	15,95	
Felső jövedelmi harmad	19,76	
<i>Összesen</i>	<i>14,54</i>	

³ Az egyedülálló szülők aránya a két mintában egyaránt 12%, az 1996. évi mikrocenzusban 10%, a 2000-re vonatkozó TÁRKI-vizsgálatban csak 2 százalék. Az utóbbi mintában a háztartások számát nem ismerjük, de csak 84 fő él ilyen családban a mintában található 5235 személy közül (Szivós-Tóth 2000: 55). A magas szegénységi arány – 37% él az átlag fele alatt – erre a 84 főre vonatkozik, ami az eredményt bizonytalanná teszi. A KSH szerint a segélyt kapó egyedülálló szülők jövedelme magasabb volt, mint a segélyezett gyerekes házaspároké (KSH 1999: 44).

⁴ Az eltartott gyerekek között nem szerepelnek a 18 évnél fiatalabb, de már dolgozó fiatalok, ide soroltunk azonban néhány, a vizsgálat évében 19. életévét betöltő, de még iskolába járó tanulót.

⁵ Az egyéni fájl alapján a háztartásfő gazdasági aktivitása nem azonosítható, csupán a háztartás felnőtt tagjainak munkaerő-piaci helyzetével kapcsolatos összesített, háztartás-szintű jellemzők ismertek, az adatok nem vethetők össze az 1. táblázat adataival.

A gyermekek egyharmada olyan családban nevelkedik, amelyben egyáltalán nincs aktív kereső. A szegény gyermekek több mint egynegyede kizárólag szociális transzferjövedelem-ből él. A sikeres szocializáció szempontjából mindenképpen igen kedvezőtlen mindez, hiszen ezeknek a családoknak a jelenlegi anyagi helyzete is kedvezőtlenebb, mint a munkával rendelkezőké, nem számíthatnak a munkahely adta kapcsolati tőkére, s hiányzik a gyermek számára a rendszeres munkával rendelkező felnőtt minta, ami a munkaerőpiacra, a munkahelyre való beilleszkedés egyik alapvető feltétele és meghatározó motiváló tényezője. Ráadásul – a hazai ellátórendszer jellegzetességeiből adódóan – olyan függőségi helyzetbe nő bele a gyermek, ahol a mintát adó, rendszeres ellátásban részesülő felnőtt alárendelt, kiszolgáltatott helyzetben van. Különösen veszélyeztető tényező lehet ez a tizenéves gyermekek és fiatalok esetében, ahol a munkavállalás, a munkaerő-piaci beilleszkedés a közeljövő feladata lenne.

Adataink alapján az alsó jövedelmi harmadban élő gyermekek háztartásaiban az egy főre jutó átlagjövedelem 14.500 Ft volt havonta⁶. Összehasonlításként: a TÁRKI adatai alapján 2000/2001-ben a teljes népesség egy főre jutó átlagjövedelme 470.000 Ft/év (39.167 Ft/hó) volt (Gábos 2001: 13), a KSH által számított létminimum 2001-ben egy 2 felnőttből és 2 gyermekből álló háztartás esetén 114.000 Ft-ot (28.500 Ft/fő) tett ki, az öregségi nyugdíj-minimumot ebben az évben 18.600 Ft-ban határozták meg. Figyelembe véve azt is, hogy a tényleges jövedelemátlag megközelítőleg 20%-kal magasabb lehet, a gyermekek háztartása-inak jelentős részében (55–78%) *az átlagos egy főre jutó jövedelem a jövedelmi transzfe-ekkel együtt sem éri el a segélyezésre jogosító jövedelmi minimumot.*

A gyermekek több mint felénél a megkérdezett úgy ítéli meg, hogy a háztartás rendelkezésére álló jövedelem egyáltalán nem elegendő a megélhetésre, 70,2%-uk havonta kifut a pénzből, a gyermekek fele olyan háztartásban nevelkedik, amelynek van valamilyen adóssága, az összes gyermek 22%-ának esetében a háztartás 3 hónapon túli közüzemi és lakás-tartozást halmozott fel. Nem meglepő így, hogy a felnőttek már nem sok reális lehetőséget látnak arra, hogy anyagi helyzetüket alapvetően megváltoztassák: több mint egyharmaduk az anyagi helyzet romlására számít, és csak úgy egyetüdük reménykedik a javulásban.

A gyermeki szükségletek

A gyermekek jövedelmi helyzete, életminősége természetesen nem választható el az őket nevelő családokétól, s a hiányok halmozódása minden életkorban kritikus helyzetet hoz létre. Ám a gyermekkor annyiban is speciális szakasza az emberi életnek, hogy egy gyermek-nek nincs ideje kívánni a feltételek javulását, neki a számára adott körülmények között kell(ene) egészségesen fejlődnie, a korának megfelelő érzelmi, értelmi és szociális érettséget elérnie. A szegénységben felnövekvő gyermekek azonban gyakran olyan tartós hátrá-nyokat szenvednek el, melyek alapvetően meghatározzák és behatárolják későbbi lehetősé-geiket is.

⁶ Az ILO–POV-mintából számított egy főre jutó havi jövedelem 15.400 Ft volt. Különböző ellenőrző számítások alapján valószínű, hogy ez az adat mintegy 20 százalékkal alacsonyabb a tényleges jö-vedelemnél, azaz a tényleges átlag 19.000 Ft lenne (átlagosan még mindig a 20.000 Ft-os küszöb alatt). A jövedelmek alulbecslése abból adódhat, hogy a felvétel csak egyetlen, a jövedelemre vo-natkozó kérdést tartalmazott, azt, *hogy mennyi volt a háztartás utolsó havi nettó, adómentes jöve-delme.*

Bár a kutatás nem elsősorban a családok, s így a gyermekek életminőségének leírására irányult, mégis megfogalmaztunk az alapvető szükségletekre vonatkozó kérdéseket is.

Gough és Alcock (1990) már idézett tanulmányában az alapvető szükségleteket két csoportra osztja. „Ilyen alapvető emberi szükséglet az *egészség* és az *autonómia*. Az egészséget nagyjából megfogalmazhatjuk úgy, mint a fizikai betegség hiányát; autonómiának pedig annak tudatát és azt a képességét tekinthetjük, amelynek birtokában teljes életet élünk a társadalomban, önmagunkat és embertársainkat becsülve. Ahhoz, hogy egészségünk és autonómiánk legyen, legalább minimális mértékben ki kell elégíteni bizonyos közbülső szükségleteket. Ezek közé tartozik a megfelelő és tápláló étel, meleg és száraz lakás, veszélytelen környezet és munka, kellő egészségvédelem, a gyermekekről való helyes gondoskodás, jelentős közösségi segítőhálózat, írni-olvasni tudás és megfelelő közoktatás, munkában vagy más fontos tevékenységben való részvétel, fizikai és gazdasági biztonság.” (Gough–Alcock 1990: 18.)

E megközelítést elfogadva a szükségletek kielégítettségét szükséglettípusonként vizsgáltuk.

A gyermekek szocializációja szempontjából nem csupán a *gyermekek fizikai szükségletei*,⁷ hanem a *felnőttek fizikai szükségletei*⁸ kielégítettségének is fontos szerepe van. A felnőttek ellátottsága, a háztartás általános jellemzői, a *lakhatási feltételek*⁹ a jövedelmi helyzet mindennapos hatásai, illetve a helyzet szubjektív megélése is befolyásolja a szocializációs környezetet.

A modern ipari társadalmakban, így nálunk is a minden gyermekre kiterjedő tankötelezettség miatt az alapfokú oktatásban a gyermekek döntő többsége részt vesz. A 6–13 éves népesség 98%-a volt általános iskolai tanuló az 1999/2000-es tanévben, a 14–17 éves népesség 80%-a középiskolai vagy szakiskolai tanuló.¹⁰ Az írni és olvasni tudás képességét így látszólag a gyermekek megszerzik, bár jól ismertek a funkcionális analfabétizmussal kapcsolatos gondok (például Csoma–Lada 1997, 2002). A munkaerő-piaci részvételhez, a szegénységből kikerüléshez azonban manapság nem elegendő az általános iskola elvégzése. S ahogy a fenti idézet is fogalmaz, *megfelelő oktatás* elégítheti csak ki az ilyen irányú szükségleteket. Nem részesülhet azonban megfelelő oktatásban az a gyermek, akinek hiányos a kötelező *iskolai felszerelése*, aki nem tud részt venni az *iskolai programokon*, és az a gyermek sem, akinek semmilyen rendszeres, a kötelező iskolai órákat meghaladó elfoglaltsága sincs (se különóra, se rendszeres sportolás).

A gyermekek megfelelő fejlődéséhez a fizikai bajok elkerülése mellett a mentális egészség is nélkülözhetetlen. A gyermekeket érő lelki ártalmakat természetesen nem volt célunk ezzel az adatfelvétellel vizsgálni, s a kérdőíves módszer nem is igazán alkalmas erre. Az *ünnepekkel* kapcsolatos kérdéscsokor (*karácsony, születésnap/névnap, ünnepi ruha*) mégis némi adalékkal szolgálhat e témához. Az idő ritmusát, az életnek biztonságot nyújtó kereteket a tevékenységek (felkelés, reggeli, játék, iskola, ebéd, alvás stb.) meglehetősen állandósá-

⁷ Indikátorok: napi háromszori étkezés, naponként gyümölcs, meleg téli ruha.

⁸ Indikátorok: napi egyszeri meleg étel, kétnaponta hús, meleg télikabát.

⁹ Indikátorok: zsúfoltság (3 és több személy egy szobában), a víz-WC-fürdőszoba bármelyikének hiánya, a lakáshelyzet szubjektív megítélése (5 vagy több lakásprobléma: sötét, nyirkos lakás, rosszul záródó ablakok-ajtók, fűtési nehézség, fenntartási problémák, messze mindentől, nem biztonságos környék, egészségre káros környezet).

¹⁰ A 2000. évi Magyar statisztikai évkönyv adatai.

got mutató egymásutánisága adja. A mindennapok rutinszerű egyhangúságát törik meg az ünnepnapok, amikor szabad egy kicsit tovább fennmaradni, amikor olyasmit is kap az ember, amire máskor nem jut, vagy a szülők nem vennének meg. Az ünnepek kivételessé, csodává, misztériummá attól lesznek, hogy ilyenkor a lehetetlennek hitt is megtörténhet.

Kiemelkedő szerepe van a gyermekek életében is az olvasásnak. Az írás-olvasás készség fejlődése a mesék felolvasásával kezdődik. A könyvek már nem csupán a fantázia világába vezetnek el, segítséget nyújthatnak a szüntelen miértek megválaszolásában, konkrét ismeretek nyújtásában. A hagyományos iskolarendszer nagyra értékeli a gyermekek ismeretkészletét, mintegy a gyermekek intelligenciaszintje egyik mértékegységének tartja. És a későbbi iskolai pályafutás motivációs bázisa, a tudás értékének megítélése szempontjából is fontos minta, hogy a szülő számára a könyv fontos ismeretek tárháza, amiből választ lehet kapni az embert izgató kérdésekre. A gyermekek számára a *fontos tevékenységek* közé tartozik még a *játék*, melynek jelentősége és formái természetesen eltérőek a gyermekkor különböző időszakában. A *nyaralás* ünnep és folyamatos játék is, kiszakadás a hétköznapiakból, új helyek, életformák és emberek megismerésének lehetősége, amikor jóval többet és másként szabad, mint általában.

Emberi jogi közelítésben a gyermek a társadalom teljes jogú tagja, kinek nem csupán az élethez fűződnek jogai, hanem a szabadsághoz és a boldogsághoz is; a családon belül és kívül is jár a gyermekeknek az autonómiához és a személyes integritáshoz fűződő jog. A gyermekkor nem valamiféle próbaidő a felnőtté válás előtt, a gyermeket is megilleti az emberi jogok és az emberi méltóság teljessége. Ennek alkotóeleme a társadalomban fennálló szabályok szerinti civilizált lényként való élethez fűződő jog is (Marshall 1991: 50). Ha a gyermekek a javak hiányán túl egyfajta *civilizációs deficit*t is terheltek, autonómiájuk és jogaik sérülnek.¹¹

Míg a mintánkban szereplő gyermekek 78,8%-a az alapvető fizikai szükségletekben nem szenved hiányt, a gyermekeket nevelő háztartások felnőtt tagjainak 81,6%-a három jellemző közül legalább eggyel nem rendelkezik. Bár az előítéletes közvélekedés még ma is gyakorta tartja a szegényeket gyermekeiket elhanyagolóknak, sőt veszélyeztetőnek („Nem a gyerekekre költik a segítyt, hanem elisszák az első kocsmában...”), adataink összességében azt mutatják, hogy ha a kevésből költeni kell valamire, akkor a szülők a gyermekeiket részesítik előnyben.

¹¹ Indikátorok: útleveél és a bankkártya együttesen hiánya, a lakásbiztosítás hiánya és a kikapcsolt közüzemi szolgáltatás.

3. táblázat

Hiányok a szükségletek kielégítettségében

	Átlag	Szórás	A gyermekek hányadrészét érinti a hiány (N=1624) %	
Felnőttek fizikai szükségletei (0-3)	1,29	0,78	81,6	
Gyermekek fizikai szükségletei (0-3)	0,27	0,57	21,2	
Lakhatási feltételek (0-3)	0,64	0,95	38,5	
Oktatás (0-3)	0,89	0,92	58,8*	
Ünnepek (0-3)	0,54	0,87	33,7	
Fontos gyermeki tevékenységek (0-3)	1,08	0,85	78,1	
Civilizációs deficit (0-3)	1,09	0,91	1112	68,5

* N=1085

Az egyes szükségletek hiányai a minta egészét tekintve arra utalnak, hogy a felnőttek körében nem csupán „civilizatorikus” javak hiányoznak, hanem például az alapvető szükségletnek tekinthető meleg ruha biztosítása is problémát okoz.¹²

Bár a gyermekek alapvető fizikai szükségletei a minta többségénél biztosítottak, ma sem tekinthető meghaladottnak az a fajta szegénység, amikor gond a gyermekek cipőjének megvásárlása („két pár újonnan vásárolt cipő”-vel a gyermekek 42%-a nem rendelkezik). A nyaralás bármilyen olcsó formája (rokonoknál töltött szabadság, iskolai tábor stb.) a gyermekek 76%-ának nem adatik meg. Saját könyve, játéka 15-16%-uknak nincsen.

A szegény családok gyermekeinek 30%-a szegényes lakókörnyezetben él, úgy egyenyedük nedves, nyirkos lakásban, a település központjától messze, a kérdezettek saját megítélése szerint nem biztonságos környezetben, ahová még kiépített út sem vezet. A szegény családokban nevelkedő gyermekek mintegy egyötödének a huzatos, nehezen fűthető lakások hátrányait is el kell szenvedniük, 18,5%-uk kifejezetten zsúfoltan lakik. A legtöbb panasz a lakáskörülményekkel kapcsolatban a lakásfenntartás költségeivel kapcsolatban hangzott el: a megkérdezettek majd' kétharmada panaszkodott ilyesmire.

A gyermeki szükségletek kielégítését befolyásoló tényezők

Arra is választ kerestünk, hogy a „legszegényebb szegények” szükségletei kielégítetlenebbek-e; depriváltabbak-e a sokgyermekes családok gyermekei, a falusi háztartásokban vagy a roma háztartásokban élők. Vagy „csupán” másképp szegények? Meg kívántuk fejteni, hogy elkülönülnek-e sajátos típusok a szegény gyermekek körében, kirajzolódik-e egy-egy csoport szegénységének speciális, a többitől eltérő arculata.

¹² A szükségleteket, a lakáshelyzetet, valamint az anyagi helyzet megítélését vizsgáló kérdésekről lásd a melléklet táblázatait.

Jövedelem

Mindenekelőtt arra voltunk kíváncsiak, hogy vajon az alsó jövedelmi harmadhoz tartozó gyermekek már olyan szegények-e, hogy a család pénzforrásai nem hoznak létre lényeges különbségeket körükben, vagy a „kevésnél kevesebb” pénz befolyásolja a gyermekek helyzetét.

A „szegény” minta legalacsonyabb jövedelmi harmadában lényegesen több azoknak a gyermekeknek a száma, akik az alapvető fizikai szükségleteikben is depriváltak, lakhatási feltételeik szignifikánsan rosszabbak, a civilizatorikus javak és a családi ünnepek kevésbé részei mindennapjaiknak (4. táblázat).

4. táblázat

Az egyes szükséglettípusok szempontjából deprivált gyermekek aránya a szegény háztartások egy fogyasztási egységre jutó ekvivalens jövedelme alapján képzett harmadokban, százalék

	Felnőtt fizikai	Gyerek fizikai	Lakhatás	Oktatás*	Ünnepek	Fontos tev.-ek	Civilizációs d.
Alsó harmad (N=530)	86,2	32,5	60,6	68,8	47,5	83,2	88,5
Középső harmad (N=517)	80,5	19,7	36,0	57,7	32,1	78,5	67,5
Felső harmad (N=557)	79,4	12,0	20,8	52,1	22,8	74,7	51,3
Teljes minta (N=1604)	82,0	21,3	38,8	59,0	34,0	78,7	68,8
Chi ² =	9,875	68,744	183,190	20,987	75,327	11,802	175,265
Szabadságfok=	2	2	2	2	2	2	2
p=	0,007	0,000	0,000	0,000	0,000	0,003	0,000

* N=1067

Egyértelműen kirajzolódik, hogy minél kevesebb a jövedelem, annál kevésbé kielégítettek a szükségletek, illetve annál több fajta szükséglet kielégítetlen (5. táblázat).

5. táblázat

A hátrányok együttjárása a szegény háztartások egy fogyasztási egységre jutó ekvivalens jövedelme alapján képzett harmadokban

	Hány területen jelentkeznek a hiányok?			Összesen
	0–2 terület	3–5 terület	6–7 terület	
Alsó jövedelmi harmad	13,2	53,2	33,6	100,0
Középső jövedelmi harmad	29,4	52,0	18,6	100,0
Felső jövedelmi harmad	34,6	60,7	4,7	100,0
Összesen	25,9	55,4	18,7	100,0
N	415	889	300	1604
Chi ² =177,681, szf.:4, p=0,000				

Életkor

Bár Mérei Ferenc és V. Binét Ágnes szép megfogalmazásában a gyermeki az embernek született és emberré alakuló lény sajátos létformája (1991: 5), mégsem egynemű életszakasz: a pszicho-szociális fejlődés során a szükségletek súlypontjai máshova és máshova helyeződnek. Így a szükségletek kielégítettségének életkori csoportonként való vizsgálatát nem csupán a kisebb gyermekek közismerten nagyobb szegénységi kockázata indokolja, hanem az is, hogy ugyanaz a hiány más jelentéssel bír a különböző életkorokban.

6. táblázat

Az egyes szükséglettípusok szempontjából deprivált gyermekek aránya életkori csoportok szerint, százalék

	Felnőtt fizikai	Gyerek fizikai	Lakhatás	Okta-tás*	Ünnepek	Fontos tev.-ek	Civili-zációs d.
0–6 éves (N=539)	83,5	17,6	48,1	–	34,9	83,5	71,8
7–14 éves (N=720)	79,9	21,4	35,8	56,7	32,2	77,1	68,5
15–19 éves (N=365)	82,2	26,0	29,6	63,0	34,8	72,3	63,6
Teljes minta (N=1624)	81,6	21,2	38,5	58,8	33,7	78,1	68,5
Chi ² =	2,81	9,235	35,178	4,028	1,235	16,712	6,842
Szabadságfok=	2	2	2	1	2	2	2
p=	0,245	0,010	0,000	0,26	0,539	0,000	0,33

* N=1085

Bár a felmérésben szereplő gyermekek többsége megfelelően táplálkozik és ruházódik (ne feledjük: egyötödüknek még ez sem biztosított), a gondok a gyermekek életkorával együtt gyarapodnak.

A legrosszabb lakáskörülmények között egyértelműen a legkisebbek élnek. A vezetékes víz, a lakáson belüli WC és fürdőszoba hiánya 20-30%-uk esetében a mindennapi életet nehezítő tényező. Ezek a lakások a legzsúfoltabbak is a megkérdezettek véleménye alapján. A kisgyermekekre a legjellemzőbb, hogy egyszobás lakásban laknak (a 6 éven aluliak 24,0, míg a 7–14 évesek 13,9, ac15–19 évesek 11,8%-a), ahol minden egy térben folyik, nincs lehetőség semmilyen – közvetlenül nem a kisgyermek, hanem az őt nevelők szükségleteként jelentkező – „elvonulásra”, „magányra”.

7. táblázat

A hátrányok együttjárása életkori csoportok szerint

	Hány területen jelentkeznek a hiányok?			Összesen
	0–2 terület	3–5 terület	6–7 terület	
0–6 éves	24,1	58,3	17,6	100,0
7–14 éves	27,8	53,2	19,0	100,0
15–19 éves	26,3	55,1	18,6	100,0
Összesen	26,2	55,3	18,6	100,0
N	426	898	300	1624

Chi²=3,341, szf.:4, p=0,502

Összességében úgy tűnik, a gyermekek életkora csak kevésbé rétegezi a szegénymintát. A 0–6 évesek családjai – annak ellenére, hogy a legalacsonyabb a jövedelmük – elégedettebbek a jövedelmi helyzetükkel és jövőbeli kilátásaikkal, mint a többiek. A jelenlegi jövedelmükkel a legidősebb gyermekek családjai a legelégedetlenebbek, bár a pénzt valahogy beosztják, s a csekély jövedelem ellenére sem érzik ma és tartották magukat szegénynek a múltban, ám helyzetük javulásában sem igen bíznak.

Gyermekszám

A gyermekszám alakulása e szegényeket reprezentáló háztartási mintában – a mintaválasztás jellegéből adódóan – jelentősen eltér a teljes népességre jellemzőtől. Itt a gyermekes háztartások 38,5 %-a egy, 33,6%-a kettő, 27,9%-a három és több gyermeket nevel. A gyermekek 47,7%-a olyan háztartásban él, ahol három vagy több 18 éven aluli eltartott kiskorú van. A másodmagukkal nevelkedők aránya 33,7%, az „egykék” 299-en vannak (18,6%). A két vagy több testvérükkel nevelkedő gyermekek közülük a legszegényebbek: míg az egy-gyermekesek egy fogyasztási egységre jutó jövedelmi átlaga 22.420 Ft, a két-gyermekeké 23.490 Ft, ez náluk csupán 21.120 Ft-ot tesz ki.

Azok a gyermekek, akik két vagy több testvérükkel (néhány esetben egyéb kiskorú rokonnal) élnek együtt, az oktatási és a felnőtt fizikai szükségletektől eltekintve minden más vizsgált szempont szerint szignifikánsan rosszabb helyzetben vannak, mint a többiek.

8. táblázat

Az egyes szükséglettípusok szempontjából deprivált gyermekek aránya a háztartásban nevelkedő gyermekek száma szerint, százalék

	Felnőtt fizikai	Gyerek fizikai	Lak-hatás	Oktat-tás*	Ünnepek	Fontos tev.-ek	Civilizá-ció s d.
1 gyermek (N=299)	77,9	18,1	28,4	58,7	26,4	71,9	68,2
2 gyermek (N=540)	81,5	18,3	30,2	56,4	28,5	76,1	62,0
3 és több gyermek (N=765)	83,3	25,0	48,5	60,4	40,4	83,9	73,5
Teljes minta (N=1604)	81,7	21,4	38,6	58,8	33,8	79,1	68,6
Chi ² =	4,117	10,771	60,807	1,349	28,868	22,994	19,232
Szabadságfok=	2	2	2	2	2	2	2
p=	0,128	0,005	0,000	0,509	0,000	0,000	0,000

* N=1065

A hátrányok együttjárása, a többféle szükségletet érintő hiány egyértelműen a sokgyermekes háztartásokban élőkét sújtja leginkább. Míg az egykék és az egytestvéresek közül minden 9-10. gyermeknél figyelhető meg a hátrányok súlyos halmozódása, a többtestvéres gyermekek közül már minden negyediknél.

9. táblázat

A hátrányok együttjárása a háztartásban nevelkedő gyermekek száma szerint

	Hány területen jelentkeznek a hiányok?			Összesen
	0-2 terület	3-5 terület	6-7 terület	
1 gyermek	30,8	58,2	11,0	100,0
2 gyermek	32,2	55,4	12,4	100,0
3 + gyermek	19,6	54,2	26,1	100,0
Összesen	25,9	55,4	18,7	100,0
N	416	888	300	1604
Chi ² =66,822, szf.:4, p=0,000				

A roma háztartásokban élő gyermekekről a későbbiekben lesz szó. Azonban itt is hangsúlyoznunk kell, hogy bár a „többtestvéres” szegény gyermekek között felülreprezentáltak a roma háztartásokban élők, adataink alapján a sokgyermekes szegénység sem csupán roma-probléma hiszen a három- és többgyermekes szegény családokban élő gyermekek kétharmada nem roma háztartásokban él.

A nagycsaládokban élő gyermekek esetében a háztartás anyagi feltételeinek javulása is kevésbé tűnik reálisnak a megkérdezett felnőttek véleménye alapján. Míg az „egykék” és az „egytestvéresek” körében 32-35% azoknak az aránya, akik a jövőbeli kilátásokat pesszimisztán ítélték meg, a „többtestvéresek” körében ez már több mint 42% (295 gyermek).

Településtípus

Jövedelmi szempontból a községi szegény gyermekek vannak a legrosszabb helyzetben (az egy főre jutó jövedelem átlaga 13890 Ft/hó), a megyeszékhelyeken élők a legkedvezőbben (15.530 Ft/hó). A fogyasztás, a szükségletek kielégítettségét tekintve azonban jóval differenciáltabb a kép.

10. táblázat

Az egyes szükséglettípusok szempontjából deprivált gyermekek aránya településtípusok szerint, százalék

	Felnőtt fizikai	Gyerek fizikai	Lak-hatás	Okta-tás*	Ünne-pek	Fontos tev.-ek	Civilizá-ció s d.
Budapest (N=110)	86,4	27,3	53,6	71,2	27,3	63,6	89,1
Megyeszékhely (N=222)	86,9	23,9	30,6	64,8	45,9	76,1	68,5
Más város (N=560)	85,5	23,0	33,8	59,1	30,5	83,4	64,3
Község (N=732)	76,2	18,0	42,2	54,5	33,3	76,9	68,6
Teljes minta (N=1624)	81,6	21,2	38,5	58,8	33,7	78,1	68,5
Chi ² =	25,700	8,929	26,052	10,639	19,492	23,765	26,213
Szabadságfok=	3	3	3	3	3	3	3
p=	0,000	0,031	0,000	0,014	0,000	0,000	0,000

* N=1085

Ahogy arra már utaltunk, adataink alapján úgy tűnik, hogy a szegény háztartásokban elsődlegesnek tűnik a gyermekek alapvető fizikai szükségleteinek kielégítése, a háztartás felszereltségében, a felnőttek szükségleteinek biztosításában jóval jelentősebbek a hiányok. Azonban míg a városokban olyan alapvető fizikai szükségletek kielégítése is elmarad, mint a felnőttek megfelelő ruházódása (meleg télikabát hiánya a felnőtteknél – 84%), illetve az alapvető táplálkozási szükségletek kielégítése is problémát okoz (kétnaponta hús fogyasztása, napi egyszeri meleg étel – 74, illetve 14%-ban nem biztosítható), addig a községekben élő gyermekek háztartásaiban ez kevésbé fordul elő.

A lakás minőségével összefüggő problémák a fővárosi szegény gyermekek esetében a legjellemzőbbek: ők azok, akik a többi településtípuson élőkhez képest nagyobb arányban élnek sötét (35%), nyirkos (55%), egészségtelen (26%) és nem biztonságos környezetben lévő (43%), anyagilag nehezen fenntartható (81%), zsúfolt (38%-ban több mint három személy szobánként) lakásokban.

A községekben lakó szegény gyermekek elsősorban a lakások komfortfokozatát tekintve vannak hátrányos helyzetben. A vezetékes víz (23%), a lakáson belüli WC (31%), fürdőszoba (27%) hiánya jóval jelentősebb arányban része életüknek, mint a városi gyermekekének.

A budapesti szegény gyerekeknek van játékuk, könyvük, nem sokan, de a minta átlagánál többen nyaralni is eljutnak (talán az iskolák biztosította feltételek kedvezőbbek), de eközben nap mint nap a közvetlen környezetükben élő felnőttek alapvető nélkülözésével szembesülnek, lakásfeltételeikben depriváltak. Furcsa városi szegénység ez, amely olyan civilizációs javakból való kirekesztést is jelent, mint az útlevel vagy a bankkártya használata, amelyeket érdekes módon a nem Budapesten élő szegény gyerekek jobban ismerhetnek, mint a fővárosiak. És mindehhez társul a helyzet szubjektív megélése: a budapesti gyerekek háztartásaiban a megkérdezettek inkább látják helyzetüket kilátástalannak, reménytelennek, mint a más településeken élők.

Ezeknek a gyerekeknek a körében nem gyakoribbak a roma háztartások, mint a minta egészében. Az aktív kereső nélküli háztartások aránya valamivel kisebb, mint a községekben vagy a megyeszékhelyeken (30,1%). Az átlagos gyerekszám ugyancsak a minta átlagának megfelelően alakul. Többségükben aktív keresővel rendelkező, dolgozó, kétgyerekes háztartások.

A fővárosi gyermekszegénység „másságát” valószínűsíti a hátrányok halmozódásának alakulása is.

11. táblázat**A hátrányok együttjárása településtípus szerint**

	Hány területen jelentkeznek a hiányok?			Összesen
	0–2 terület	3–5 terület	6–7 terület	
Budapest	14,5	70,0	15,5	100,0
Megyeszékhely	18,9	61,7	19,4	100,0
Város	27,5	54,6	17,9	100,0
Község	29,2	51,6	19,1	100,0
Összesen	26,2	55,3	19,1	100,0
N	426	898	300	1624
Chi ² =21,803, szf.:6, p=0,001				

Mélyebb elemzésre adataink jellege, valamint a budapesti minta elemszámának viszonylag alacsony volta miatt nincs lehetőségünk. Valószínű, hogy a fővárosban – és részben a megyeszékhelyeken – a tömegesebb és láthatóbb szegénység és gazdagság, az akárcsak szerény megélhetéshez szükséges magasabb életfenntartási költségek, s a kevésbé elérhető természetbeli források is szerepet játszanak a szegénység jellegében. Bár a probléma további vizsgálatot igényel, adataink arra utalnak, hogy ha egy fővárosi gyermekek háztartás, melynek a szegénységkockázata viszonylag alacsony más településekhez képest, kedvezőtlen jövedelmi helyzetbe kerül, akkor az ott élő gyermekeknek a más településeken élőkhez képest gyakrabban kell szembenézniük a szülők/felnőttek mindennapos nélkülözésével, és egy, a kiemelkedés, a helyzet javulásának lehetőségét kevésbé közvetítő életszemlélettel.

Az aktív kereső hiánya

A háztartások jövedelmi helyzetének eltérései, valamint a különböző szükségletek biztosításának és az egyéb háztartásjellemzőknek a mozgásai szorosan összefüggnek a gyermeket nevelő felnőttek gazdasági aktivitásával. Míg az aktív felnőttet nélkülöző szegény háztartások egy fogyasztási egységre jutó jövedelmi átlaga havi 17.520 Ft, addig a legalább egy aktív felnőttel rendelkező szegény családokban 24.410 Ft.

A jövedelmi helyzetben tapasztalható jelentős különbségekhez hasonlóan a szükségletek kielégítettségében is meghatározó eltérések mutatkoznak a két csoport között.

12. táblázat

Az egyes szükséglettípusok szempontjából deprivált gyermekek aránya az aktív és az inaktív háztartásokban, százalék

	Felnőtt fizikai	Gyerek fizikai	Lak-hatás	Okta-tás*	Ünne-pek	Fontos tev.-ek	Civilizá-ció s d.
Nincs aktív felnőtt (N=523)	89,5	35,2	57,4	71,7	53,3	83,6	86,4
Van aktív felnőtt (N=1101)	77,8	14,5	29,5	53,3	24,3	75,6	59,9
Teljes minta (N=1624)	81,6	21,2	38,5	58,5	33,7	78,1	68,5
Chi ² =	32,011	90,557	116,106	31,636	133,538	13,248	115,160
Szabadságfok=	1	1	1	1	1	1	1
p=	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000

* N=1085

Az aktív felnőtt hiánya a gyermekek szükségleteinek kielégítését is igen kedvezőtlenül befolyásolja. Azoknál a gyermekeknél, akik ezekben a háztartásokban élnek, az alapvető fizikai szükségletek kielégítése is komolyan veszélyeztetett: 33%-uknál a naponkénti gyümölcsfogyasztás, 7,1% számára a napi háromszori étkezés, 10,6%-uk esetében a meleg téli ruha sem biztosított. A háztartások felszereltsége is jelentősen elmarad a minta átlagos szintjétől. Ezeknek a gyermekeknek 30%-a olyan háztartásban él, ahol nincs vízvezeték, 23,5%-uk lakásában nincs fűthető szoba, egyötödük nem ismerheti saját környezetéből a hűtőszekrényt, illetve a mosógép (15%) hasznát és használatát.

A ma már modernizációs minimumnak számító javak mellett olyan, a középosztály számára napjainkban természetesen adottnak tartott dolgokkal sem rendelkeznek, mint az útlevel (81%-nyi gyermek háztartásában), a számítógép-használat lehetősége valahol (78%), a lakásbiztosítás (75%) és a bankkártya (63%).

13. táblázat

A hátrányok együttjárása az aktív és az inaktív háztartásokban

	Hány területen jelentkeznek a hiányok?			Összesen
	0–2 terület	3–5 terület	6–7 terület	
Nincs aktív	10,1	56,0	33,8	100,0
Van aktív	33,9	55,0	11,2	100,0
Összesen	26,2	55,3	18,5	100,0
N	426	898	300	1624
Chi ² =174,940, szf.:2, p=0,000				

Más szegénységkutatásokból is ismert, s nálunk is bebizonyosodott, hogy minden ismérv szerint többen nélkülöznek az aktív családtaggal nem rendelkező háztartásokban nevelkedő gyermekek, s hátrányaik halmozódnak.

Roma származás

A roma népesség fokozott szegénységi kockázatát bizonyította a mi vizsgálatunk is. A háztartásmintában a megkérdezettek 22%-a minősítette romának a háztartás egy vagy több tagját, a gyermekek 25,5%-a nevelkedik olyan családban, amelynek van roma tagja.

A roma háztartásokban élő gyermekek jövedelmi helyzetüket és a felnőttek munkaerőpiaci helyzetét tekintve a minta egészéhez képest jóval kedvezőlenebb helyzetben nevelkednek. Az egy főre jutó jövedelem esetükben nem éri el a 12.000, a fogyasztási egységre jutó jövedelem alig haladja meg a 18.000 Ft-ot. Az ezekben a háztartásokban élő gyermekek csaknem kétharmada inaktív családban él.

14. táblázat

Az egyes szükséglettípusok szempontjából deprivált gyermekek aránya aszerint, hogy van-e roma háztartástag, százalék

	Felnőtt fizikai	Gyerek fizikai	Lak-hatás	Okta-tás*	Ünnepek	Fontos tev.-ek	Civilizá-ció s d.
Nincs roma (N=1209)	79,3	17,0	27,1	53,2	24,8	73,4	60,4
Van roma (N=413)	88,1	33,4	71,4	78,0	59,3	92,0	92,0
Teljes minta (N=1622)	81,6	21,2	38,4	58,8	33,6	78,1	68,4
Chi ² =	15,905	49,398	255,362	48,132	164,308	62,584	142,564
Szabadságfok=	1	1	1	1	1	1	1
p=	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000

* N=1041

A roma háztartásokban nevelkedő gyermekek a kedvezőtlen jövedelmi és munkaerőpiaci helyzet mellett minden vizsgált ismérvet tekintve szignifikánsan rosszabb helyzetben vannak, mint a nem roma családokban élők. Szükségeik kielégítettsége alacsonyabb szintű akár a háztartás felszereltségét, akár a gyermekek alapvető, illetve az iskolához kötődő szükségleteit nézzük. 72%-uk olyan háztartásban él, ahol a hátrányok jelentős együttjárása jellemző.

15. táblázat

A hátrányok együttjárása aszerint, hogy van-e roma háztartástag

	Hány területen jelentkeznek a hiányok?			Összesen
	0–2 terület	3–5 terület	6–7 terület	
Nincs roma	33,1	56,5	10,4	100,0
Van roma	6,3	52,1	41,6	100,0
Összesen	26,3	55,4	18,4	100,0
N	426	898	298	1622
Chi ² =248,578, szf.:2, p=0,000				

Míg a teljes mintában minden ötödik gyermek esetében jár együtt a kedvezőtlen jövedelmi helyzettel a különböző hátrányok súlyos halmozódása, addig a roma-családokban élő gyermekek esetében tíz gyermek közül négyenél tapasztalható a több területet is érintő, a teljes mintára jellemző átlagos szintet meghaladó elmaradások, hiányok halmozódása.

Ez nem is meglepő, ha figyelembe vesszük, a roma családok az eddig bemutatott szegénységi kockázatot növelő tényezők mindegyikével rendelkeznek: az átlagosnál több a gyermekük, kiszorultak a munkaerőpiacról. (Arra persze ez a vizsgálat alkalmatlan, hogy bizonyítsa, mindez nem fordított logikában érvényesül-e, vagyis nem a szándékolt vagy nem szándékolt rasszizmus-e a hátrányok halmozódásának legfőbb oka, s e rasszizmus célpontjai történetesen sokgyermekes, munkanélküli, családok.)

A megélhetés biztonsága

A gyermektámogatások célzottságának, hatásosságának és hatékonyságának kérdéseivel itt nem foglalkozunk részletesen. Az alábbi táblázat adatai mutatják, hogy a családi pótlék (nevelési ellátás) szinte minden gyermekhez eljut, az adórendszeren keresztül s így jövedelemhez/munkához kötött ellátást viszont csak a gyermekek 57,6%-a után tudják a szülők igénybe venni. Az országos adatokhoz képest (750–800000 segélyezett gyermek – az érintett korosztály 30-35%-a) jóval kiterjedtebb a kiegészítő családi pótlék igénybevétele, de a minta jellegéből adódóan és a jövedelmi helyzetre vonatkozó adatok alapján mégis meglepő és valószínűleg a diszkrecionális elemek fokozott szerepével magyarázható a kiegészítő családi pótlékban részesülő gyermekek viszonylag alacsony aránya.

16. táblázat

A gyermekek megoszlása a gyermekellátások igénybevétele alapján

		Az ellátásban részesülők		Az ellátásban nem részesülők	
		N	%	N	%
Családi pótlék		1511	93,0	115	0,7
Kiegészítő családi pótlék		1032	63,5	594	36,5
Adókedvezmény	<i>Részben</i>	317	19,5		
	<i>Teljes mértékben</i>	618	38,1		
	<i>Összesen</i>	935	57,6	691	42,4

A gyermekek 12%-a (197 gyermek) sem adókedvezményben, sem kiegészítő családi pótlékban nem részesül. A minta alsó jövedelmi harmadához tartozó gyermekek 19, a roma gyermekek 15, az aktív keresővel nem rendelkező háztartásokban élők 18, az „egyék” 26, a budapesti gyermekek 29%-a tartozik ebbe a csoportba.

A gyermekek egynegyede (408 fő) olyan háztartásban él, amely semmiféle segélyben (például kiegészítő családi pótlék, lakásfenntartási támogatás, jövedelempótló támogatás stb.) nem részesült az elmúlt évben. Közülük 308 gyermek családjából a felnőttek nem is kértek támogatást, 100 esetben kértek, de nem kaptak.

A segélyezésből kimaradók többsége, úgy tűnik, a szegények „elitjét” képviseli: jövedelmük magasabb (az egy főre jutó havi jövedelem 16.180 Ft/fő szemben a segélyezetttek 14.000 Ft-jával), több köztük az aktív kereső, jövedelmük inkább a piacról származik, kevesebb gyermekük van, s kevesebb a roma család a körükben. A segélyezésből nem kérők – annak ellenére, hogy a kérdés során jelzett átlagos jövedelmük alacsonyabb a segélyezési minimumnál – feltehetőleg jól mérik fel helyzetüket, a kérelmezés esélyét, s talán a kérdőív kitöltésénél pontatlanságokat is elkövethettek.

Mintánkban 392 (24,1%) gyermek olyan háztartásban él, ahol a család kért, de nem kapott meg valamilyen segély jellegű támogatást. A vizsgált háztartások átlagosan egy (átlag: 1,09, szórás: 0,91) segélyfajtában részesülnek, az elutasított segélykérelemmel rendelkező gyermekek háztartásaiban azonban a segélykérelmek száma jelentősen nagyobb, mint a többi háztartásban (2,73, illetve 1,09). A gyermek életkora, a háztartás gyermekszáma nem befolyásolja az elutasítások gyakoriságát, a lakóhely, a munkaerő-piaci helyzet és a jövedelemszerzés különböző jellemzői, valamint a roma származás azonban igen.

17. táblázat

Az elutasított segélykérelemmel rendelkező háztartásokban élő gyermekek néhány jellemzője, százalék

	Elutasított segélykérelem		Összesen	
	Nincs	Van	%	N
<i>A gyermek lakóhelye*</i>				
Budapest	58,2	41,8	100,0	110
Megyeszékhely	75,7	24,3	100,0	222
Egyéb város	83,4	16,6	100,0	560
Falu	72,8	27,2	100,0	732
Összesen	75,9	24,1	100,0	
N	1232	392		1624
<i>A felnőttek munkaerő-piaci aktivitása*</i>				
Nincs aktív felnőtt	64,8	35,2	100,0	523
Egy aktív felnőtt	79,6	20,4	100,0	716
Kettő vagy több aktív felnőtt	83,9	16,1	100,0	385
Összesen	75,9	24,1	100,0	
N	1232	392		1624
<i>Munkanélküliség*</i>				
Nincs munkanélküli családtag	81,0	19,0	100,0	1008
Van munkanélküli családtag	67,5	32,5	100,0	616
Összesen	75,9	24,1	100,0	
N	1232	392		1624
<i>Háztartástípus*</i>				
Piaci jövedelemmel rendelkező háztartás, rendszeres szociális ellátás nélkül	83,3	16,7	100,0	820
Piaci jövedelemmel nem rendelkező, rendszeres szociális ellátásban részesülő háztartás (munkanélküli-ellátás, nyugdíj, gyermekgondozási ellátás)	63,0	37,0	100,0	424
Vegyes	74,7	25,3	100,0	281
Összesen	76,1	23,9	100,0	
N	1160	365		1525
<i>Roma családtag*</i>				
Nincs a háztartásban roma	80,1	19,9	100,0	1209
Van a háztartásban roma	63,7	36,3	100,0	413
Összesen	76,0	24,0	100,0	
N	1232	390		1622
<i>A háztartás egy főre jutó jövedelme alapján kialakított jövedelmi harmadok szerint*</i>				
Alsó jövedelmi harmad	69,7	30,3	100,0	637
Középső jövedelmi harmad	79,7	20,3	100,0	561
Felső jövedelmi harmad	79,6	20,4	100,0	406
Összesen	75,7	24,3	100,0	
N	1214	390		1604

* szignifikáns eltérés, $p < 0,000$

Budapesten nagyobb a segélykérelmek elutasítása, mint más településeken. Inkább elfogadják azon háztartásokból érkezők többféle segélykérelmét, ahol van legalább egy aktív kereső, nincs munkanélküli családtag, és nem részesülnek más szociális transzfer jövedelemben, holott az ő jövedelmeik magasabbak. Ennek a torz és minden bizonnyal előítéletes, az érdemességet szem előtt tartó diszkrecionális döntéshozatali mechanizmusnak egyenes következménye, hogy a romák kérelmeinek elutasítása is az átlagosnál magasabb.

18. táblázat

Az egyes szükséglettypusok szempontjából deprivált gyermekek aránya az elutasított segélykérelemmel rendelkező háztartásokban, százalék

Elutasított segélykérelem	Felnőtt fizikai	Gyerek fizikai	Lakhatás	Oktatás*	Ünnepek	Fontos tevék	Civilizációs d.
Nincs (N=1209)	80,2	19,5	34,5	55,2	29,9	76,2	64,0
Van (N=413)	86,0	26,5	51,0	71,0	45,7	84,2	82,4
Teljes minta (N=1624)	81,6	21,2	38,4	58,8	33,6	78,1	68,4
Chi ² =	6,601	8,853	34,296	19,642	33,206	11,048	46,414
Szabadságfok=	1	1	1	1	1	1	1
p=	0,005	0,002	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000

* N=1085

Természetesen a jogosultsági feltételeknek való megfelelés vizsgálatára nem alkalmasak adataink, de arra igen, hogy megállapítsuk, az elutasított kérelemmel rendelkező szegény családokban élő gyermekek lakás- és fogyasztási helyzete szignifikánsan kedvezőtlenebb, mint a szociális ellátásokhoz inkább hozzáférő alacsony jövedelmű családokban élőké.

A jövőre vonatkozó elképzelések mindenesetre nem függetlenek a segélyezési gyakorlattól: azoknak a gyermekeknek körében, akik elutasított kérelemmel rendelkező családokban élnek, szignifikánsan gyakoribb az anyagi helyzet alakulásának pesszimista megítélése a háztartásban (46,8, illetve 34,7%).

Összegzés

A gyermekszegénység vizsgálatát a szokásostól eltérően nem egy, a népesség egészét, hanem a szegényeket reprezentáló mintán végeztük. Kiindulópontunk szerint a gyermekeknek vannak sajátos, a felnőttekétől eltérő szükségletei is, melyek kielégítése vagy kielégítetlensége jelentős mértékben meghatározza életminőségüket, jövőbeli esélyeiket. Kutatásunk egyrészt megerősítette a magyar szegénységvizsgálatok eddigi eredményeit: a háztartás munkaerő-piaci helyzete, a gyermekek száma, a lakhatás körülményei, a településjelleg és mindenekelőtt a roma származás a legfontosabb szegénységi kockázatot növelő tényező. Ám nem elégedtünk meg mindezek ismételt megállapításával, hanem azt is elemeztük, milyen hatást gyakorolnak e tényezők a szükségletek kielégítésének lehetőségére.

19. táblázat

Milyen csoportokban a leggyakoribb az egyes szükségletek kielégíttelensége¹³

	Felnőtt fizikai	Gyerek fizikai	Lakhatás	Oktatás*	Ünnepek	Fontos tev.-ek	Civilizációs d.	6-7 hátrány
Alsó jövedelmi harmad		X			X		X	X
0–6 éves korosztály								
3 és több gyerek a családban						X		
Település: Budapest	X		X	X			X	
Nincs aktív felnőtt	X	X	X	X	X	X		X
Van roma háztartás	X	X	X	X	X	X	X	X

Vizsgálatunk egyértelműen megerősíti, hogy a magyar társadalomban a leghátrányosabb helyzetben a roma és az aktív kereső nélküli családok vannak.

Adataink szerint a családok számára a szükségletek kielégítésének sorrendjében a gyermekek táplálkozása, ruházkodása áll az első helyen, a felnőttek, ha kell, inkább önmagukat szorítják háttérbe. A gyermekek fizikai szükségleteinek kielégítésével kapcsolatos gondok azokban a legszegényebb, aktív keresőt nélkülöző háztartásokban fordulnak elő, melyekben van roma családtag. E szegények legszegényebbjeinek gyermekei szenvedik el a legtöbb hátrányt, s az ünnepektől is megfosztottak.

Életkörülményeiket (felnőttek fizikai szükségletei, lakhatás feltételei) és mobilitási esélyeiket (oktatás) tekintve a leghátrányosabb helyzetben a budapesti, aktív kereső nélküli, roma családdal rendelkező háztartások vannak. Bár minden eddigi kutatás azt mutatta, hogy a kistéleplések lakói körében nagyobb a szegénység, a mi eredményeink arra utalnak, hogy a fővárosi és a kistéleplési szegénység markánsan különbözik megjelenési formájában és az érintetteknek saját helyzetükre vonatkozó megítélésében.

A vizsgált tényezők közül csupán az életkor nem differenciálta jelentős mértékben a szegénység jellegét. Annak ellenére, hogy a kisgyermekek szegénységkockázata ismertén nagyobb, mint az idősebb gyermekeké, adataink arra utalnak, hogy a szegény gyermekek helyzetében az életkor nem játszik meghatározó szerepet, a gyerekek életkora csak kevésbé rétegzí a szegénymintát.

Bár e kutatás is megerősítette, hogy a három- és több gyermekes családok a kevesebb gyermeket nevelőknél jóval nehezebb helyzetben élnek, úgy tűnik, más társadalmi tényezők „felülírják” a gyermekszámnak a szükségletek kielégítésére gyakorolt hatását.

A szegények között – a közvélekedéstől eltérően – nem csupán szociális transzfer jövedelmekből élők, hanem egy-, sőt kétkeresős háztartások, dolgozó szegények is vannak. A jóléti rendszer súlyos működési zavarára utal, hogy a szegények átlagos egy főre jutó jövedelme a pénzbeli juttatásokkal együtt sem éri el a segélyezésre jogosító jövedelmi minimumot.

¹³ A táblázatban azt tüntettük fel, hogy mely három csoportot érinti leginkább az adott szükséglet kielégítésének elmaradása.

A kutatás megerősítette azt a szociálpolitikai közhelyet, hogy minél segélyszerűbb egy ellátás, annál veszélyeztetettebbek a hozzájutási esélyek, s hogy az adórendszeren keresztül történő jóléti támogatások kedvezményezettjei nem a szegények.

Valamilyen segélyben a gyermekeket nevelő háztartások többsége részesül. Ám miközben a magyar segélyezési rendszer nem a háztartás általános helyzetére fókuszál, hanem az egyes háztartástagok problémáit próbálja kezelni, addig a vizsgált gyermekek háztartásai kedvezőtlen jövedelmi, lakás-, fogyasztási helyzetük ellenére átlagosan csupán egyfajta segély típusú ellátáshoz jutnak hozzá, amely láthatóan nem elégséges a helyzet tényleges javítására.

A jövedelmi adatok alapján nem meglepő, hogy a családok további támogatásokért folyamodnak. Az elutasítás oka lehet az önkormányzatok segélyezési gyakorlatának azon jól ismert jellemzője, hogy ódzkodnak a többféle segélyfajta nyújtásától. Mégis elgondolkodtató, hogy azok kérelmét utasítják el leggyakrabban, kiknek háztartásában nincs aktív kereső, van munkanélküli felnőtt és roma családtag.

Irodalom

Csoma Gyula–Lada László (1997): Tételek a funkcionális analfabetizmusról. *Új Pedagógiai Szemle* (július)

Csoma Gyula–Lada László (2002): Az Olvasás éve és a funkcionális analfabetizmus. *Új Pedagógiai Szemle* (március)

Gábos András (2001): *A gyermekszegénység és a gyermekes családok jövedelmi helyzete Magyarországon*. Budapest: TÁRKI

Gough, Ian–Pete Alcock (1990): Kollektívizmus, demokrácia és emberi szükségletek. *Esély* (2.)

KSH (1999): A segélyezett háztartások életkörülményei. *Társadalomstatisztikai füzetek* 25.

KSH (2001). *Magyar statisztikai évkönyv, 2000*. Budapest

Szivós István–Tóth István György (2000): Növekedés alulnézetben. *TÁRKI Monitor Jelentések*. Budapest: TÁRKI

Marshall, T. H. (1991): Az állampolgáriság fejlődése a 19. század végéig. In Ferge Zsuzsa–Lévai Katalin (szerk): *A jóléti állam*. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet Szociálpolitikai Tanszéke–T-Twins Kiadói és Tipográfiai Kft.

Mérei Ferenc–V. Binét Ágnes (1981): *Gyermeklélektan*. Budapest: Gondolat

UNICEF (2000): A league table of child poverty in rich nations. Florence, Italy: Innocenti Research Centre. *Innocenti Report Card, No. 1*.

World Bank (2000): *Making Transition Work for Everyone*. Washington D.C.

Melléklet: táblázatok

I. táblázat

Hiányok a gyermekes családokban élő felnőttek és gyermekek szükségleteinek kielégítettségében, százalék

	N	%
<i>Hiányok a háztartás felszereltségében és a felnőttek szükségleteinek biztosításában</i>		
Évente egy hét nyaralás	1512	93,3
Meleg télikabát	1262	77,9
Útlevel	1158	71,5
Lakásbiztosítás	925	57,1
Hús minden másnap	792	48,9
Bankkártya	690	42,6
Közlekedési költségek	622	38,4
Karácsony megünneplése	381	23,5
Fűtött lakás télen	264	16,3
Hűtőgép	155	9,6
Mosógép	128	7,9
Televízió	91	5,6
Meleg étel naponta egyszer	39	2,4
Összesen	1620	100,0
<i>Hiányok a gyermekek szükségleteinek biztosításában</i>		
Egy hét nyaralás évente	1243	76,7
Újonnan vásárolt két pár cipő	693	42,8
Bicikli	432	26,7
Naponként gyümölcs	319	19,7
Névnap/születésnap ajándék	314	19,4
Saját könyvek	262	16,2
Saját játék	246	15,2
Ünneplő ruha	183	11,3
Saját ágyl	126	7,8
Meleg téli ruha	68	4,2
3 váltás fehérnemű	66	4,1
Saját ágynemű	62	3,8
Naponta háromszori étkezés	49	3,0
Összesen	1620	100,0
<i>Hiányok az iskolához kapcsolódó szükségletek biztosításában</i>		
Különórák	852	78,5
Számítógép-használat	754	69,5
Rendszeres sportolás	657	60,6
Zsebpénz	541	49,9
Részvétel iskolai programokon	256	23,6
Szükséges iskolaszerek	156	14,4
Összesen	1085	100,0

II. táblázat**A gyermekek lakhatásának jellemzői**

	N	%
Szegény környezet	486	30,0
Nehezen megközelíthető lakás (nincs épített út)	177	10,9
Nedves, nyirkos lakás	452	27,9
Sötét lakás	209	12,9
Rosszul záródó ajtók, ablakok	355	21,9
Fűtési lehetőség hiánya	335	20,7
Zsúfoltság	460	28,4
Egészségtelen lakókörnyezet	191	11,8
Anyagilag nehéz fenntartás	1019	62,9
Távoli településközpont	449	27,7
Rossz közlekedés	243	15,0
Nem biztonságos környezet	397	24,5
Nincs vezetékes víz a lakáson belül	251	15,5
Nincs WC a lakásban	376	23,2
Nincs fürdőszoba a lakásban	322	19,9
Nincs konyha a lakásban	53	3,3
Nincs szennyvíz-elvezetési lehetőség	224	13,8
1 szobás lakás	272	16,8
3 személynél több egy szobában	299,7	18,5
Összesen	1620	100,0

III. táblázat**A jövedelmi helyzet megítélésének alakulása a gyermekek háztartásaiban**

	N	%
<i>Elégséges-e a jövedelem a szükségletek fedezésére?</i>		
Egyáltalán nem elegendő	907	56,6
2	495	30,9
3	187	11,7
4	13	0,8
Teljes mértékben elegendő	1	0,0
<i>Összesen</i>	<i>1603</i>	<i>100,0</i>
<i>Előfordult-e az elmúlt év folyamán, hogy hó végére kifutottak a pénzből?</i>		
Havonta	1140	70,2
Ritkábban	403	24,8
Soha	81	5,0
<i>Összesen</i>	<i>1624</i>	<i>100,0</i>
<i>A háztartás helyzetének megítélése az elmúlt 3 évre vonatkozóan</i>		
Egyértelműen szegény	506	31,2
Időnként/bizonyos szempontból szegény	949	58,4
Egyértelműen nem szegény	168	10,4
<i>Összesen</i>	<i>1623</i>	<i>100,0</i>
<i>A háztartás jelenlegi helyzetének megítélése</i>		
Egyértelműen szegény	581	35,8
Időnként/bizonyos szempontból szegény	942	58,0
Egyértelműen nem szegény	101	6,2
<i>Összesen</i>	<i>1624</i>	<i>100,0</i>
<i>A háztartás jövedelmi helyzetének alakulása az elkövetkező évben</i>		
Romlani fog	558	37,6
Változatlan marad	600	40,5
Javulni fog	324	21,9
<i>Összesen</i>	<i>1482</i>	<i>100,0</i>